

Андрій Смирнов

ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВ'Я НА ВОЛИНІ В 1939–1941 РОКАХ¹

У статті висвітлюються інституційні зміни в церковному житті волинського регіону в 1939–1941 рр. на тлі релігійної політики Радянського Союзу. Особлива увага звертається на юрисдикційне підпорядкування західних епархій Московському Патріархату.

Ключові слова: Православна Церква, Волинь, Московський Патріархат, ієрархія, епархія.

Андрей Смирнов. Институциональные трансформации православия на Волыни в 1939–1941 годах

В статье освещаются институциональные изменения в церковной жизни волинского региона в 1939–1941 гг. на фоне религиозной политики Советского Союза. Особое внимание обращается на юрисдикционное подчинение западных епархий Московскому Патриархату.

Ключевые слова: Православная Церковь, Волинь, Московский Патриархат, иерархия, епархия.

Andrii Smyrnov. The Institutional Transformation of the Orthodox Church in Volhynia from 1939 till 1941

The article deals with the institutional changes in the church life of the Volhynia region from 1939 till 1941 in the context of religious policy of the Soviet Union. Special attention is paid to the jurisdictional subordination of the western eparchies to the Moscow Patriarchate.

Key words: the Orthodox Church, Volhynia, Moscow Patriarchate, hierarchy, eparchy.

Релігійний чинник відіграв помітну роль у роки Другої світової війни, впливав на процеси українського націє- і державотворення. В історичній науці залишаються актуальними проблеми дослідження стосунків влади і Православної Церкви, особливостей релігійного відродження та міжправославного протистояння.

Особливості розвитку українського православ'я на початковому етапі Другої світової війни досліджували В. Борщевич, І. Власовський, о. Т. Міненко, В. Рожко, Н. Стоколос тощо [2; 4; 13; 17; 21]. Аналіз їх праць свідчить про наявність значного інтересу українських дослідників до проблем державно-церковних відносин, юрисдикційно-канонічних трансформацій, становища православних віруючих. Однак вони не є уособленням повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, відображають систематичне розширення спектру дискусійних питань. Ця закономірність всебічного наукового пошуку стимулює далі дослідження у цьому напрямку, відкриває нові грані предмету вивчення [14, с. 87]. Відтак метою статті є висвітлення кардинальних інституційних змін в церковному житті волинського регіону в 1939–1941 рр. на тлі релігійної політики радянської влади.

Церква в умовах тоталітаризму

Напередодні Другої світової війни Волинська епархія знаходилась у складі Польської Автокефальної Православної Церкви. На території епархії було 687 парафій, 5 чоловічих і 3 жіночих монастиря, а також Почаївська лавра. В Кременці діяла духовна семінарія і містилася резиденція правлячого архієрея Олексія Громадського. Йому допомагали 2 вікарних єпископи: Острозький Симон Івановський та Луцький Полікарп Сікорський. У 1930-х роках лідерам українського національно-церковного руху на Волині «вдалося закласти основи національної ієрархії, українізувати богослужіння у 2/3 парафій епархії, створити й відновити авторитетні церковно-громадські інституції, взяти керівництво епархіальним життям у свої руки» [2, с. 52].

Тим часом, за підрахунками М. Шкаровського, в СРСР залишилося тільки 350 діючих храмів і 4 правлячих архієрея (в радянській Україні – жодного). Наприкінці 1930-х рр. комуністичній владі значною мірою вдалося створити образ атеїстичного суспільства, але він був ілюзорним. За переписом населення 1937 р. більше половини опитаних заявили про свою віру в Бога [25, с. 9-10].

Переломним моментом державно-церковної політики Кремля в той час стало приєднання Західних України і Білорусі до СРСР. Уряд змушений був рахуватися з наявністю інтенсивного релігійного життя на цих територіях. Потреба асимілювати і політично нейтралізувати мільйони нових, в осно-

¹ Стаття підготовлена за підтримки програми Петра Яцика, яка уможливила наукове стажування в Торонтському університеті.

вному православних громадян, диктувала пошук ширшого спектру інструментів боротьби з релігією. Серед таких використовувалися:

- позбавлення Церкви і духовенства матеріальної бази;
- ліквідація церковного впливу в сфері освіти;
- пропаганда атеїзму та антирелігійна агітація;
- репресії щодо священнослужителів;
- організаційні структури Московського Патріархату [23, с. 351; 24, с. 101-104].

Восени 1939 р. було оголошено про націоналізацію церковної власності, закривалися духовні навчальні заклади, в школах припинили викладати Закон Божий, духовенство обклали високими податками. За 1940 р. кількість парафій Волинської єпархії скоротилась на 90 [9, с. 99]. Владний пресинг зумовлював непоодинокі випадки зречення священнослужителями духовного сану під тиском влади. Традиційний конформізм волинського духовенства спонукав кліриків переходити на церковнослов'янську мову в богослужіннях. «За рік і дев'ять місяців совєцької окупації число арештованих, замучених і вивезених священників та мирян (з родинами) зросло на сотні осіб», – зазначає о. Тимофій Міненко [13, с. 164]. Частині душпастирів, рятуючись від репресій, вдалося виїхати в німецьку зону окупації, серед них Євген Барщевський, Василь Варварів, Йосип Василів, Микола Малюжинський, Павло Пашевський, Віталій Сагайдаківський, Йов Скакальський тощо.

Зазнавали утисків від комуністичного режиму і монастирі, в яких скорочувалася кількість населених. Зокрема, в Почаївській лаврі вона зменшилася з 300 до 80, а комплекс споруд планувалося висадити у повітря. Органи держбезпеки безпідставно звинувачували монахів у співпраці з польською розвідкою, підготовці православних ченців до шпигунської та підривної роботи на території СРСР [6, с. 336; 18, с. 288]. В Обицькому Миколаївському жіночому монастирі з 64 сестер станом на 1 січня 1941 р. залишилося 20; це були переважно монашки старшого і середнього віку [1, с. 95].

Важкі часи переживав Зимненський жіночий монастир; його уставне життя було паралізоване. Трапезну церкву перетворили на клуб, споруди передали військовим, продовжував функціонувати тільки один храм, де служив архімандрит Філарет Столярчук. До літа 1941 р. монастир використовували під склади, казарми, а в червні цього ж року в ньому розташувався 92-й відділ окремої артилерійської дивізії Володимир-Волинського «укріпрайону» [11, с. 675; 16, с. 95].

Таким чином, занепокоєний активізацією релігійного життя, уряд здійснював активний наступ на Церкву. Попри зазначені вище методи приборкання, все ж головний акцент в поширенні радянського впливу серед православних громадян робився на використанні Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій.

Підпорядкування західних єпархій Московському Патріархату

Після початку війни й анексії Західної України радянськими військами колишні єпархії Польської Автокефальної Православної Церкви опинилися в невизначеному становищі, втративши канонічний зв'язок зі своїм кіріархом Варшавським митрополитом Діонісієм Валединським. У зв'язку з цим 1 листопада 1939 р. колишні польські єпископи утворили «Священний Синод св. Православної Церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії», який підтвердив канонічне підпорядкування митрополиту Діонісію. До складу Синоду, як вищої церковної влади на цій території, ввійшли владика Олександр Іноземцев, Олексій Громадський та Симон Івановський.

Першим про своє підпорядкування Московському Патріархату заявив архієпископ Пантелеймон Рожновський, який самочинно захопив Гродненську єпархію і 7 жовтня 1939 р. наказав духовенству поминати патріаршого місцєблостителя митрополита Московського Сергія Страгородського [13, с. 156]. Решта розгублених ієрархів зайняла вичікувальну позицію. Щоправда, як стверджує о. Т. Міненко, пізніше Синод висловив згоду, щоб архієпископ Пантелеймон очолив Гродненську єпархію і тим самим дав привід патріаршому місцєблостителю втручатися в церковні справи західноукраїнського та західнобілоруського регіонів. 17 жовтня 1939 р. владика Сергій призначив Пантелеймона архієпископом Пінсько-Новогрудським та екзархом Московського Патріархату. Йому також доручалося прийняти тих, хто добровільно висловить бажання приєднатися до Російської Православної Церкви (РПЦ) [23, с. 158]. Отже, до кінця 1939 р. Московська Патріархія не розробляла спеціальних планів щодо поширення свого впливу на Західну Україну, бо не мала відповідних ресурсів і санкції Кремля.

На грудневих засіданнях Синоду владика доручили єпископу Симону опікуватися частиною західнобілоруських парафій (бл. 160) з осідком у Вілейку. Обов'язки секретаря виконував архімандрит Юрій Кореністов, майбутній єпископ Берестейський Української Автокефальної Православної Церкви. За Волинською єпархією закріплювалися Ковельський та Любомльський повіти, 8 галицьких парафій і Почаївська лавра (зі скитами). Враховуючи нові реалії, владика Олексій пропонував висвятити трьох нових єпископів, але цьому завадили дві події [13, с. 159].

Великою несподіванкою для єпископату в радянській Україні стала звістка про «зречення» митрополита Діонісія від церковного управління Варшавською Митрополією (23 листопада 1939 р. під тиском німецької влади він написав листа архієпископу Берлінському Серафиму Ляде, в якому відмовився від управління Церквою) [20, с. 257; 28]. Крім того, з ініціативи Кремля в рамках політики радянської заходуукраїнських земель розпочалася кампанія з переходу колишніх польських архієреїв у юрисдикцію РПЦ. Це дозволило б нівелювати національне забарвлення релігійного життя у краї та остаточно поховати ідею автокефалії українського православ'я. Для цього була запропонована модель індивідуального прийняття ієрархів «в лоно Матері-Церкви Російської» через покаєння, зречення польської автокефалії та підписання спеціальної декларації. Вважалося, що згода єпископів автоматично означатиме перехід їх парафій та духовенства до Московської Патріархії, яка чи не вперше була використана кремлівськими керівниками як інструмент поширення радянського впливу.

Серед архієреїв запанувала розгубленість і тільки найдосвідченіший архієпископ Пінський і Поліський Олександр Іноземцев наполягав, «що згідно з правилом 2-им II Вселенського Собору "церковні справи кожної області" належить "полагоджувати Соборові тієї ж області", а тому приєднання до Московської Патріархії перевищує компетенцію окремих єпархіальних архієреїв» [цит. за: 13, с. 165-166]. Його в цьому підтримав тільки єпископ Полікарп, а владика Симон навпаки вже в січні 1940 р. почав поминати місцеблюстителя Сергія. У варшавських архівах зберігся цікавий документ, який проливає додаткове світло на це питання. 12 січня 1940 р. владика Полікарп Сікорський писав архієпископу Олексію Громадському, що «вирішення такого важного питання, як прилучення до іншої церковної юрисдикції, я лічу ще не своєчасним, бо "поспішиши – людей насмішиши", як каже народна мудрість, та ще "не уявися, что будет". Треба подождати до того часу, коли будуть установлені постійні державні границі, призначені компетентними чинниками Європи. Коли такі границі будуть, тоді я підпорядкуюсь тій церковній юрисдикції, в границях якої я буду мешкати» [27].

Загалом владика Олексій був не проти безболісної зміни юрисдикції, але прагнув уникнути принизливих процедур зречення автокефалії і покаєння. Під тиском обставин 7 лютого 1940 р. він розпорядився по Волинській єпархії поминати місцеблюстителя Сергія і тим самим вважав, що вийшов з польської Церкви і визнав над собою і своєю єпархією владу Московського Патріархату. Таким чином, владіци Пантелеймону після кількох місяців постійного тиску і під страхом репресій вдалося забезпечити поминання митрополита Сергія більшою частиною архієреїв на теренах екзархату, окрім владик Олександра і Полікарпа. Щоправда, на думку о. Т. Міненка, «упродовж року Православна Церква на Волині й Поліссі фактично юрисдикційно підлягала митр. Діонісію» [13, с. 170].

Радянська держава не могла змиритися з існуванням на її території православних єпископів, підпорядкованих закордонному центру, а тому активізувала завершення процесу інкорпорації західноукраїнських та західнобілоруських єпархій до складу ручної РПЦ. Для виконання цієї делікатної місії на Волинь та Полісся було надіслано керуючого справами Московської Патріархії архієпископа Сергія Воскресенського, призначеного у грудні 1939 р. екзархом Прибалтики. Впродовж червня–липня 1940 р. усіх єпископів викликали до Москви для оформлення канонічних зв'язків з Московським Патріархатом. 25 червня архієпископ Олексій та єпископ Антоній Марценко підписали декларацію про канонічне підпорядкування РПЦ. 10 липня був прийнятий владика Пантелеймон, а 31 серпня – Симон [4, с. 196; 10, с. 176]. Акт приєднання, окрім особистої декларації, містив читання відповідної молитви над ієрархами, сповідь та участь у Божественній літургії. Після цього вони ставали повноправними єпископами РПЦ [20, с. 265].

Нині достеменно відомо, що ані архієпископ Поліський і Пінський Олександр Іноземцев, ані єпископ Луцький Полікарп Сікорський до Москви для оформлення «молитовно-канонічного поєднання з матір'ю-Церквою Московською» не їздили і жодних письмових декларацій про це не підписували. За таку нелояльність першого відправили «за штат», а другого просто не встигли покарати [21, с. 291]. Про те, що Сікорський ніколи так і не підпорядкувався РПЦ, засвідчив у своїх спогадах і волинський священник Леонід Долинський [11, с. 645-646]. Відмову владика Полікарпа підписати декларацію підтвердив в одному зі своїх воєнних послань навіть митрополит Миколай Ярушевич [про нього детальніше див.: 22], який тоді був екзархом Західних України і Білорусі [15].

Серед аргументів на користь переходу владика Полікарпа в юрисдикцію Московського Патріархату називають поминання місцеблюстителя Сергія Страгородського, участь у єпископській хіротонії разом з екзархом Миколаєм Ярушевичем, однак вони виглядають малопереконливими. По-перше, згідно з 33 Ап. пр. для зміни юрисдикції потрібно було отримати відпускну грамоту, по-друге, співслужіння не означає перехід, а поминання сама ж Московська Патріархія в той час вважала не достатнім кроком.

«Модель здійснення зміни юрисдикції православних церков Західної України, розроблена у Москві, – підкреслює Н. Стоколос, – була не лише антидемократичною, а й не відповідала традиціям православ'я, оскільки вирішення такого питання мало бути компетенцією Помісного Собору» [21, с. 269]. Слід зазначити, що архієрейський Собор Української Православної Церкви Київського Патрі-

архату в своїй історико-канонічній декларації, прийнятій 19 квітня 2007 р., визнав неканонічними дії ієрархів, які підпорядкувались РПЦ [7, с. 43].

Діяльність екзарха Миколая Ярушевича

Враховуючи створення Ровенської і Волинської областей, 92 парафії Поліської єпархії були приєднанні до Волинської єпархії, яку 28 жовтня 1940 р. місцєблєститєль Сергій Страгородський розділив на дві: Волинсько-Луцьку та Тернопільсько-Галицьку. Ще 1 вересня Волинська духовна консисторія через брак коштів припинила своє існування. Архієпископом Тернопільським і Галицьким став Олексій Громадський, якому підпорядковувалося менш як 150 парафій [13, с. 173-174]. Безперечно, це завдало серйозного удару його амбіціям і понижувало статус серед єпископату. Відтоді Волинсько-Луцька єпархія мала двох вікаріїв: Камінь-Каширського Антонія Марценка та Володимир-Волинського Полікарпа Сікорського, який не визнавав нового титулу і продовжував служити у Чеснохресній церкві в Луцьку.

Одночасно Московська Патріархія видала указ про створення Західного екзархату у складі Волинської, Тернопільсько-Галицької, Гродненсько-Вілейської і Поліської єпархій. Екзархом Західних України і Білорусі призначили архієпископа Волинського і Луцького Миколая Ярушевича. «Управляючи, при співпраці преосвящєнних вікаріїв, повіреною йому єпархїєю, екзарх має загальний догляд над іншими єпархїями екзархату, зокрема: а) наглядає за виконанням в єпархїях розпоряджень Патріархії і в потрібних випадках дає єпархїальним архієреям відповідні пояснення і вказівки; б) є найближчим дорадником архієреїв екзархату щодо узгодження єпархїального управління з діючими державними законами і розпорядженнями влади; в) має право відвідувати єпархїї екзархату для ознайомлення з місцевим церковним життєм», – йшлося у документі [11, с. 623, 628; 13, с. 175]. Архієрей не виявляв великого бажання працювати в Україні (в той момент у нього помирала матір), і погодився тільки під шаленим тиском, тим більше, що на його кандидатурі наполягали радянські органи держбезпеки. З 1938 р. єдиною організаційною структурою, що займалася релігійною політикою в СРСР, залишався спеціальний церковний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). В листі Л. Берії до Й. Сталіна від 20 вересня 1940 р. Миколай Ярушевич фігурує як більшовицький агент, «під прикриттям якого доцільно створити нелегальну резидентуру НКВС СРСР для організації агентурної роботи серед церковників, як в західних областях, так і на території німецького Генерал-губернаторства» [8, с. 542].

Коли владика Миколай прибув до Луцька, то певний час мешкав у домі настоятеля Святотроїцького собору о. Степана Грушка, а потім разом зі своїм секретарем Мещерським переїхав у одноповерховий будинок, який належав НКВС. Цікаві спогади про владика залишив о. Леонід Долинський: «Була це людина досить високого росту, худа, знеможена, в поганенькій дешєвій рясї і в такому ж підряснику. Мав довге підстрижене волосся, бороду теж підстригав. Говорив чистою російською мовою, але без характерного для росіян акання. Поверх підрясника і рясї одягав ще пальто, теж дуже дешєвого гатунку... В митрополичому кабінєті завжди лежав на столі український Служєбник проф. Огієнка з року 1922, якого митрополит завжди переглядав при моїй візиті» [11, с. 638, 642]. Очевидно, досвідчений владика тим самим хотів справити враження на відвідувачів і прихилити на свій бік національно свідомих свщєників. Тим паче, що знайти спільну мову з єпископом Полікарпом йому не вдалося, відвертих розмов між ними ніколи не було.

Щє один штрих до усталєного серед вірян образу Миколая Ярушевича проглядаєтьсє у книзі о. Віталія Сагайдаківського, який переказував враження настоятеля луцького кафедрального храму, «що собор був набитий народом, коли правив митрополит Николай, і свїтив жажливою пустою, коли відправляв єпископ Полікарп, що під час літургії екзарх Николай так плакав, аж слєози капали на св. престіл, на антиминос і на підлогу, що той же митр. Николай був неперевершений Золотоустий, та що коли виходив з собору, то матері підносили дітей вгору, щоб він їх благословляв на віддаль, і що тисячі вірних так довго не виходили з собору, аж діставали благословєння від нього» [19, с. 128].

У грудні 1940 р. архієпископ Миколай, виконуючи вказівку НКВС, почав вимагати від ієрархів екзархату скласти списки штатних і позаштатних свщєннослужитєлів з персональними даними. Правлячі архієреї отримали розпорядження про обов'язкове запровадження у всіх храмах загальноприйнятої в Московському Патріархаті формули поминання свїтської влади за богослужінням: «За країну нашу і владу її Господу помолїмсє» [11, с. 630].

Радянська влада не довіряла місцевим архієреям, тому для закріплення свого впливу почала шукати лояльних кандидатів на висвщєнення в єпископський сан. Першим у Москві хіротонїзували 20 серпня 1940 р. колишнього намїсника Почаївської лаври архімандрита Дамаскина Малоту й призначили на Житомирську кафедру. Щоправда владика її не обїяняв, а продовжував служити у ковельському соборі, настоятелем якого він був до війни. Там архієрей був завербований органами держбезпеки як агент «Палїтос» і отримав завдання збирати інформацію про настрої серед духовєнства. Навесні 1941 р. Московська Патріархія відправила Дамаскина на Буковину з титулом єпископа Чернівєцького і Буковинського [26, с. 24-28].

Після інтеграції західних епархій до РПЦ головним завданням екзарха стало розширення сфери впливу шляхом підпорядкування своїй владі Греко-Католицької Церкви в Галичині. Для вивчення ситуації владика Миколай у лютому 1941 р. відвідав Львів, відслужив літургію у храмі св. Георгія і під час проповіді закликав греко-католиків зректися Риму та підпорядкуватись його владі. 8 березня 1941 р. екзарх надіслав у Москву рапорт, в якому пропонував «продовжувати тепер апостольське діло дальшого возз'єднання уніатів з Православною Церквою...». «Для дальшого успіху православної місії серед уніатів у Галичині й для об'єднання вже існуючих православних парафій» він пропонував призначити єпископа Львівського. Найкращою кандидатурою вважався намісник Почаївської лаври Пантелеймон Рудик, якого 27 березня рукопоклали у Москві [11, с. 631-632]. Щоправда, як зазначає Б. Боцюрків, виснажена РПЦ була занадто слабкою для реалізації таких амбітних завдань, а волинське духовенство не виявляло особливого зацікавлення в проведенні насильницької возз'єднаної кампанії в Галичині. Архієпископ Олексій Громадський навіть писав до митрополита Сергія, що за рік більшовицький режим викликав таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині. Крім того, «Сталін вважав, що масований, фронтальний наступ на Церкву коштуватиме надто дорого в умовах, коли його першочерговим завданням було відтягнути початок війни із Третім Райхом» [3, с. 49, 51, 53]. Зі свого боку греко-католики, як свідчить доповідь єпископа Йосифа Сліпого за 1941 р., уважно стежили за розвитком церковних процесів у Радянському Союзі, моніторили діяльність православних ієрархів у Західній Україні, плануючи розпочати унійну працю на Сході [12, с. 353-357].

Як компенсацію за галицькі парафії владика Олексій отримав 2 райони Рівненської області з наданням титулу «Рівненський і Кременецький», але на території епархії було утворено напівсамостійну Острозьку єпископію на чолі з архієпископом Симоном. 2 червня 1941 р. владика Пантелеймона звільнили від обов'язків намісника лаври і запропонували переїхати до Львова, «оскільки заради користі справи... він повинен повністю присвятити свою увагу і сили турботам про епархію» [цит. за: 3, с. 52]. Відправивши за штат непокірного владика Олександра, 15 червня почаївського архімандрита Веніаміна Новицького висвятили на єпископа Пінського і Поліського. Намісником лаври з Москви призначили архімандрита Панкратія Гладкова, а його помічником – Нектарія Григор'єва, майбутнього митрополита Кишинівського і Молдавського.

20 червня 1941 р. Миколай Ярушевич залишив Луцьк та 15 липня був призначений митрополитом Київським і Галицьким, екзархом всієї України. Владика Полікарпа спецслужби з невідомих причин не переслідували, хоч в перші дні німецько-радянської війни було проведено низку карально-репресивних акцій проти патріотичного духовенства і церковних активістів.

Найзагадковішим до сьогодні залишається арешт органами Народного комісаріату державної безпеки в ніч з 22 на 23 червня архієпископа Олексія Громадського разом із його секретарем о. Леонієм Петропавловським у Богоявленському монастирі в Кременці за звинуваченням у тому, що він «має тісний зв'язок з контрреволюційним елементом, що переслідує мету – активну боротьбу з радянською владою, за повалення її та встановлення нового державного управління» [5, арк. 2, 8]. Важко встановити реальні мотиви, які спонукали чекістів взяти під варту ієрарха. Можливо, приводом до цього став донос, але в архівно-слідчій справі він відсутній. Сам Громадський вважав, що був покараний за те, що в Москві цікавився долею репресованих архієреїв, але ця версія виглядає малопереконливою.

Згодом владика перевели до Тернополя, де його допитували, застосовуючи фізичні тортури. Під час єдиного допиту 29 червня 1941 р. слідчого Баранова цікавили закордонні зв'язки Олексія Громадського та участь в політичних організаціях, зокрема його підозрювали в контактах з митрополитом Діонісієм. Того ж дня ієрарх змушений був написати звіт про свою антирадянську діяльність, лейтмотивом якого було запевнення в повній лояльності до комуністичної влади і Російської Церкви. «3 січня 1940 р. я визнав церковну юрисдикцію над собою Московської Патріархії, і таким чином було оформлено в межах Радянського Союзу і церковне становище, як моє, так і моєї епархії...», – писав архієпископ Олексій. – Але останнім часом виявилось, що мене звинувачують у зносінах з митрополитом Діонісієм, що проживає у Варшаві. Провину цю я рішуче не можу на себе прийняти, оскільки ніяких таких стосунків у мене немає» [5, арк. 13]. Перед наступом німців в'язнів тернопільської тюрми гнали етапом на Підволочиськ, і дорогою владика дивом зумів урятуватися. Пізніше цей факт спровокував поширення чуток про «енкаведистського диверсанта в українській Церкві», якого органи держбезпеки спеціально залишили на окупованій німцями території. На думку В. Борщевича, така суспільна реакція підштовхувала Олексія Громадського на шлях церковного автономізму [2, с. 136; 18, с. 481-483].

Таким чином, із встановленням радянської влади релігійне життя Західної України зазнало суттєвих змін: було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, скоротилася парафіяльна мережа, знищено систему підготовки священнослужителів, які зазнавали тиску і репресій з боку комуністичного режиму, переслідувалося чернецтво, почали запроваджуватися московські літургійні традиції. Православні епархії на приєднаних територіях були включені до складу лояльної РПЦ, яку радянський уряд використав як знаряддя встановлення політичного контролю над новими

громадянами. Така практика виявилась успішною і отримала широке застосування під час здійснення радянської західноукраїнських земель у післявоєнний період.

Джерела та література:

1. Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція / В. Т. Борщевич. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 582 с.
2. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.
3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква та Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів : УКУ, 2005. – 268 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 1, спр. 75169фп, 26 арк.
6. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 331-338.
7. «Київський Патріархат – помісна Українська Православна Церква»: історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. – К. : УПЦ КП, 2007. – 168 с.
8. Курляндский И. Сталин, власть, религия / И. Курляндский. – М. : Кучково поле, 2011. – 701 с.
9. Кучерепа М. Волинь: 1939–1941 рр. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
10. Лисенко О. Є. Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах: – К., 2004. – Т. 2 : Радянський проект для України. – С. 165-178.
11. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – 1207 с.
12. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність : в 3 т. – Львів : Свічадо, 1995. – Т. 1 : Церква і церковна єдність : документи і матеріали. 1899–1944. – 524 с.
13. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег ; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
14. Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд / І. Поїздник // Сторінки воєнної історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 87-99.
15. Послание к клиру и верующим Украины от 28 марта 1942 г. // <http://jarushevich.narod.ru/RECH/r9.htm>.
16. Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939–1949 рр. / Л. В. Римарчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – 2010. – №1. – С. 94-99.
17. Рожко В. Є. Новітні мученики святого українського православ'я на історичній Волині (XX ст.) : іст.-краєзн. нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – 436 с.
18. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклесія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
19. Сагайдаківський В. Правди не втопити : Спогади з 50-ти річчя пастирства 1927–1977 / В. Сагайдаківський. – Торонто : [б.в.], 1977. – 362 с.
20. Свитич А. Православна Церковь в Польше и ее автокефалия / А. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник. – М., 1997. – С. 87-293.
21. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
22. Сурков С. А. Митрополит Николай Ярушевич / С. А. Сурков. – М. : Общество любителей церковной истории, 2012. – 648 с.
23. Цымбал А. Г. Положение православной церкви в Западной Белоруссии в 1939-1941 годах / А. Г. Цымбал // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: Люди, события, документы. – СПб. : Алетей, 2011. – С. 338-351.
24. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 2005. – 398 с.
25. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах / М. Шкаровский // Acta Slavica Iaponica. – Sapporo, 2009. – Vol. 27. – P. 1-27.
26. Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини) / С. Яремчук. – Чернівці : Рута, 2004. – 352 с.
27. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
28. Institut für Zeitgeschichte München, MA-128/7.